

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.01.043

УДК 94(477.44):342.815 “1921/1929”

Тетяна Кароєва (м. Вінниця)

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного
педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

E-mail: urasim@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

Анастасія Рога (м. Вінниця)

студентка історичного факультету Вінницького державного
педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського

E-mail: nastyaroga@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3339-2659>

Позбавленці Вінниці за доби НЕПу (1921–1929): СТАТИСТИКА ТА ДОЛІ ЛЮДЕЙ

У статті з'ясовується специфіка практики визнання позбавленцями у Вінниці за доби НЕПу. Завдання вирішується на основі аналізу списків міських позбавленців 1927 і 1928 рр., біографічних відомостей про окремих осіб. У результаті дослідження підтверджено, що прикордонний статус подільських територій ускладнював проживання політичних ворогів у регіоні, тому серед вінницьких позбавленців не просто переважали, а панували «економічно чужі елементи» (88,1% у 1927 р., 82,3% у 1928 р.), а позбавленців за політичними ознаками було набагато менше, і менше, ніж в УСРР загалом. Атмосфера видавлювання з міста політично ненадійних провокувала на додаткові їх пошуки серед містян, які залишалися. Численні невірні відомості про колишній соціальний та професійний статус людей, хиткі докази їхньої провини та нелояльності до радянської влади приводили до того, що громадяни активно боролися за відновлення своїх виборчих прав, і доволі успішно. Деяким категоріям позбавленців, наприклад, «білогвардійцям» вдавалося перемогти майже у половині оскаржень. Водночас економічні ознаки позбавлення були більш формалізованими та документально засвідченими, тому з ними боротися було набагато складніше.

Ключові слова: позбавленці, виборче право, міські вибори, міська рада, Вінниця.

Tetiana Karoieva (Vinnytsia)

Dr (History), Professor,

Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History
and Auxiliary Sciences of History Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University

e-mail: urasim@i.ua

ORCID 0000-0001-5012-9513

Anastasiia Roha (Vinnytsia)

Student of the Faculty of History,

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

E-mail: nastyaroga@gmail.com

ORCID 0009-0001-3339-2659

Disenfranchised people in Vinnytsia during the period of the new economic policy (1921–1929): statistics and people's fate

The article delves into the specifics of recognizing people as disenfranchised (the term “lishenets” is commonly used for a person who was deprived of the right to vote; plural “lishentsy”) in Vinnytsia during the period of the NEP. The research task is mainly achieved through analysing the lists of urban

disenfranchised people in 1927 and 1928, along with biographical information about specific persons. The research confirms that the border status of the Podillia territories complicated the residence of politically foreign individuals in the region. Therefore, among the disenfranchised people in Vinnytsia, “economically foreign elements” not only prevailed but also dominated (88.1% in 1927, 82.3% in 1928), while disenfranchised people based on political rights were far fewer, and fewer than in total Ukrainian SSR. The atmosphere of expelling politically unreliable individuals from the city led to additional searches for them among the remaining citizens. Numerous inaccurate details about people’s former social and professional statuses, fragile evidence of their guilt, and disloyalty to the Soviet authorities prompted citizens to fight actively to restore their voting rights reasonably successfully. Some categories of disenfranchised people, for instance, the White Guards, managed to win almost half of their appeals. At the same time, the economic indications of disenfranchisement were more formalized and documented, hence more challenging to fight against them.

Key words: disenfranchised people (*lishentsy*), voting rights, urban elections, city council, Vinnytsia.

В Україні час від часу виринає питання про обмеження виборчих прав людей старшого віку¹, які, на відміну від молоді, старанно відвідують виборчі дільниці. Вони досить часто живуть уявленнями та цінностями попередніх етапів свого життя, важко прилаштовуються до сьогодення і в далекій перспективі, здебільшого, вже не будуть пожинати результати свого вибору. Такі ідеї не отримують підтримки, можливо й тому, що в минулому українці вже пережили такий травматичний досвід. Ідею сегрегації населення застосувала молода радянська влада, щоб здолати спротив старого суспільства. Вона, будуючи владу рад – представників народу, прагнула взяти цей процес під свій контроль, тому відсувала від права обирати певні соціальні групи за класовим підходом. У радянській дійсності людей, яких позбавляли права обирати (навіть не йшлося про право бути обраним), називали «позбавленцями» (у західну історіографію увійшло російське поняття «лишенцы»). За позбавленням виборчого права наступали економічні та соціокультурні наслідки. В радянській Україні обмеження політичних прав запрова-

дили за Конституцією УСРР 1919 р., а відмінили Конституцією УРСР 1937 р., тобто така практика конструювання соціуму проіснувала 18 років.

Сучасники процесу (П. Зайцев², А. Кисельов³, С. Мінаєв⁴) осмислювали його у контексті ленінсько-сталінської доктрини утримання влади, виправдовуючи таку політику як тимчасовий захід для захисту революційних досягнень. Надалі на тривалий час ця проблематика з втратою поточної політичної актуальності зникла з дослідницького поля радянських вчених, і повернулася лише за доби перебудови.

Треба відзначити, що узагальнюючого дослідження з цієї проблеми в українській науці не існує. Лише окремі історики зверталися до неї у контексті тем, які вивчали. Наприклад Г. та В. Стародубці розглядали позбавленців у соціальній структурі радянського села 1920-х рр.⁵, Т. Євсєєва⁶, досліджуючи тилове ополчення як структурний підрозділ системи примусової праці, звернула увагу на тих, хто і як служив у ньому. С. Мешкова вивчала харків’ян-позбавленців за часів непу (1921–1929 рр.)⁷.

¹ Віковий ценз для виборців-осіб похилого віку // Електронні петиції : офіц. інтернет-представництво Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/48339>

² Зайцев П. Кого и почему Советская власть лишает избирательных прав. Москва, 1930. 84 с.

³ Киселёв А.С. Как избирать в Советы. Москва, 1927. 56 с.

⁴ Мінаєв С.В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. Харків, 1929. 120 с.

⁵ Стародубець Г., Стародубець В. Інститут «позбавленців» як об’єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років // Подільська старовина / Держ. архів Хмельницької області. Хмельницький, 2018. Вип. 3. С. 36-40; Її же. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського Серія: Історія. Вінниця, 2019. Вип. 27. С. 19–25.

⁶ Євсєєва Т. Тилове ополчення як структурний підрозділ у державній системі примусової праці та інструмент організації повсякденного життя «позбавленців» УСРР (1920–1937 рр.) // Укр. іст. журн. 2018. № 5. С. 58–89.

⁷ Мешкова С. Аналіз нормативно-правових документів щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926–1930 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. Харків, 2013. № 25. С. 78–85; Її ж. Харків’яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ». 2012. № 65 (971). С. 42–51.

Серед зарубіжних вчених активними є дослідники з країн колишнього СРСР. Вони, як правило, розглядають позбавлення виборчих прав як складову політичного механізму сталінських репресій у межах своїх країн, свого роду соціальну селекцію радянських громадян; висвітлюють особливості реалізації цієї політики в різних соціальних групах. Західні вчені намагаються вписати це явище у ширші концепти. Вони наголошують на існуванні в СРСР «громадян другого сорту», якими ставали автоматично на підставі соціальної приналежності або політичної лояльності. Е. Кімерлінг розглядала явище у контексті імперської теорії і стверджувала, що політика радянського керівництва щодо України передбачала геноцид селянства, який був базою місцевого націоналізму⁸. Ш. Фіцпатрік вивчала це явище як складову радянського повсякдення, соціальної нерівності громадян у буденному житті. Вона вважала, що особи, позбавлені виборчих прав, склали ядро ширшої групи під загальною назвою «чужі елементи» або «соціально-чужі»⁹.

Вінниця в коло досліджуваних міст досі не потрапляла. Лише О. Гонтар, вивчаючи функціонування міських рад 1920-х рр. на українських теренах, в одній із публікацій згадував кількість позбавленців у місті у різні роки¹⁰. Навіть М. Олійник, який підготував окрему публікацію про подільських позбавленців, оминув Вінницю увагою¹¹. Перед нами стоїть завдання охарактеризувати не лише динаміку виявлених статистичних даних про позбавленців Вінниці, а й простежити специфіку прийняття рішень щодо окремих осіб.

Радянська влада не вигадала першою ідею обмеження політичних прав для нелояльного населення, але на тлі гасла «Вся влада – Радам», яке декларувало широкі виборчі права для всіх верств населення, її рішення виглядало циніч-

ним. На українських теренах за Конституцією УСРР 1919 р. не могли бути обраними і не могли обирати такі категорії людей¹²: а) особи, які користуються найманою працею з корисною метою; б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємств, маєтків тощо; в) приватні торговці, комерційні посередники; г) ченці і духовні настоятелі церков і релігійних культів; д) службовці і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени правлячого в Росії дому; е) особи, визнані божевільними, а також особи, що перебувають під опікою; ж) особи, засуджені за корисливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом або судовим вироком.

ВУЦВК УСРР як орган виконавчої влади щороку розробляв інструктивні матеріали щодо проведення виборів, які регламентували порядок організації виборів у місцеві ради і визначали / уточнювали коло осіб, позбавлених виборчих прав. Наприклад, коли у Вінниці в 1921 р. вперше проводили вибори, то в них не могли брати участь «службовці та агенти петлюрівської та гетьманської варти, денікінської та врангелівської державної стражі; ... колишні військовослужбовці частин денікінської, врангелівської та петлюрівської армій; ... злісні дезертири з Червоної Армії; особи, які з будь-яких причин не є членами профспілок»¹³. У 1924 р. до позбавленців включили тих, хто мав іноземне громадянство або мав залишити територію УСРР, а також контрреволюційні елементи, адміністративно вислані або такі, що підлягали виселенню¹⁴. У 1926 р. скасували права, які надавалися в 1925 р. торговцям за патентом I розряду, нижчим категоріям служителів релігійних культів, кустарям-одинакам, які в тому чи іншому вигляді використовували найману працю. Для звітності виборчих комісій було запровад-

⁸ Kimerling E. Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918-1936 // Journal of Modern History. 1982. № 1. P. 21–32.

⁹ Fitzpatrick S. Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. New York: Oxford University Press, 1999. 274 p.

¹⁰ Гонтар О.В. Вінницька міська рада у 20-ті роки: вибори, структура та соціальний склад // Тези 8-ї Вінниць. обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1989. С. 68–69.

¹¹ Олійник М.П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки непу (на матеріалах Поділля) // Гуржіївські іст. читання. 2012. Вип. 5. С. 89–91.

¹² Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) // Верховна рада України : веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (Дата доступу: 01.12.2023)

¹³ Всі на вибори // Вісти. 1921. 15 листопада.

¹⁴ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Р-151, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

жено 12 категорій позбавлення виборчого права, які враховували як поточний соціальний стан особи, так і минулий. Ці категорії виглядали так: особи, які користуються найманою працею або користувалися нею раніш; особи, які живуть за рахунок нетрудових доходів або жили за цей рахунок; працюючі приватні крамарі або колишні; діючі службовці релігійних культів або колишні; колишні поліцейські та військові тощо; засуджені судом; психічно хворі; члени сімей, позбавлених виборчих прав. Такий підхід дозволив викреслити з громадського життя значно більше коло людей.

Конституція 1929 р. узагальнила накопичений досвід, фактично повторюючи позиції попередньої, але з уточненими формулюваннями. Виборчих прав позбавлялись¹⁵: а) особи, які використовують найману працю з метою одержання зиску; б) особи, які живуть із нетрудо-

вого прибутку, а саме: відсотків із капіталу, прибутку з підприємств, надходжень із майна тощо; в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники; г) духівництво, служники релігійних культів всіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці; ґ) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, члени правлячого в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів; д) особи, що їх визнано встановленим порядком за душевно-хворих; е) особи, позбавлені прав судом на реченець, визначений судовим вироком.

На тлі національних республік СРСР Україна залишалася серед лідерів за кількістю позбавленців серед містян, стабільно тримаючи друге місце (у 1927 р. – 11,6%, 1929 р. – 9,1%). (Див. Табл. 1).

Табл. 1.

Містяни-позбавленці у радянських республіках, 1927, 1929 рр.¹⁶

Роки	БРСР	ЗСФРР	РРФСР	Турк. РСР	Узб. РСР	УСРР
1927	9,7	9,0	7,2	9,1	13,7	11,6
1929	8,8	11,6	6,8	7,2	7,8	9,1

У радянському повсякденні приналежність до «позбавленців» відігравала значну роль у житті людини. Позбавлення виборчих прав автоматично призводило до суттєвих змін у соціальному статусі конкретної особи. Обмеження поширювалися на різні сфери життя людей. Фактично вони перетворювалися на «другосортних» громадян. По-перше, позбавлення виборчих прав ізолювало людину від активного громадського та політичного життя, тобто її відокремлювали від життя міста та його громади в організованому вигляді. По-друге, статус позбавленої особи тягнув за собою необхідність сплати цілої низки податків, які не стягувалися з повноправних громадян. По-третє, для багатьох позбавленців існували заборони у професійній сфері, наприклад, займати посади в судових і правоохоронних органах, відповідальні посади в радянських, профспілкових і кооперативних установах. Їх не

приймали у комуністичну партію та комсомол. Можна було втратити роботу через родинні зв'язки з позбавленцями. Під час чисток, які регулярно проводилися в державних установах, серед перших жертв дуже часто опинялися позбавленці як представники «чужого елемента». По-четверте, із втратою виборчих прав громадяни не могли отримувати пенсії та допомогу із соціального страхування. По-п'яте, під час мобілізації до війська чоловіки-позбавленці проходили службу в тиловому ополченні. Їх включали до робочих бригад, які використовувалися на різних важких роботах, таких як копання окопів, будівництво доріг і лісозаготівля. По-шосте, позбавленці та їхні діти зазнавали обмежень у можливості отримання освіти. Вони не могли здобувати вищу освіту, оскільки мали пред'являти до приймальної комісії довідку «про збереження виборчих прав», як для самих абітурієнтів, так і для їхніх батьків.

¹⁵ Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 р. // Верховна Рада України : веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> (Дата доступу: 01.12.2023).

¹⁶ Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз // Мандрівець. 2011. № 3. С. 44–48.

Діти позбавленців могли не потрапити до середніх і початкових шкіл, оскільки «не вистачало місць». І це на тлі того, що офіційно заборонялося проводити такі чистки у школах. По-сьоме, з 1929 р. позбавленців обмежили у праві проживати у державному та кооперативному житлі. По-восьме, з 1929 р. одним із найбільш обмежень для позбавленців стала заборона на отримання продуктових карток. По-дев'яте, «Положенням про паспорти» (1932) позбавленці залишалися без документа, який засвідчував особу, тому їх могли виселити з міста у будь-яку мить.

Для проведення виборів створювалися виборчкоми, які, зокрема, мали вести поіменний облік позбавленців. Крім формальних ознак, закріплених у законі, вони доволі часто користувалися власним вільним його тлумаченням і включали в списки будь-кого, хто здавався «класовим ворогом». Поширеною практикою формування таких списків були доноси, звідси велика кількість помилкових вироків, з якими люди активно і результативно боролися. Громадяни могли повернути свої права, якщо займалися «продуктивною і громадсько-корисною працею» та могли довести свою лояльність щодо радянської влади. Оскільки виборчих прав позбавляли на 5 років, тому важливо було боротися за свої права.

Поступово з роками кількість осіб, позбавлених виборчих прав, зменшувалася. Причин було кілька: а) фізично уходило старше покоління, серед якого було багато «колишніх» за різними ознаками; б) з відміною НЕПу – зникли приватні торговці; в) «колишніх» заарештували і відправляли в табори; г) люди «переховувалися», розуміючи нові правила виживання; д) влада змінювала законодавство, наприклад, після знаменитої сталінської статті «Запаморочення від успіхів» (1930) послабила вимоги визначення позбавленців, зменшила їх утиски. І в прийнятій у січні 1937 р. Конституції УРСР уже зазначалось, що всі громадяни, які досягли 18 років, «мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними»¹⁷.

У Вінниці, як губернському центрі прикордонної губернії, вочевидь, функціонував

особливий режим щодо підозрілих із політичної та соціальної точки зору громадян. Він регулювався загальними настановами згори, але реалізовувався з урахуванням місцевих обставин.

У річних звітах Вінницької міської ради інформація про позбавленців не фіксувалася до появи самостійних органів міського самоврядування згідно з «Положенням про міські й селищні Ради УСРР» (1925). Тобто спочатку цю спільноту сприймали як маргінальну групу в соціальному конструюванні радянського суспільства, яку достатньо було відсторонити від активного громадського та політичного життя. А от із посиленням самостійності міського самоврядування важливим став контроль за виборцями та складом рад. У Вінницькій міськраді 6-го скликання (1926) вже існувала самостійна президія, власний міський бюджет, діяв самостійний апарат у складі заступника голови, відповідального секретаря та діловода, хоча власних виконавчих структур ще не було, незначеними залишалися розпорядницькі та фінансові права, взаємовідносини з округовим виконкомом, йшла боротьба за передачу міського господарства у міське управління¹⁸. Саме під час кампанії 1926 р. статистика по позбавленцям була вперше включена в офіційний звіт про діяльність ради.

Наступного року зі зміною ставлення до непу, посиленням жорсткості політичного режиму, зокрема, в новій інструкції ВУЦВК «Про вибори до рад» (1926), яка значно розширила коло позбавленців, у Вінниці різко зросла їх кількість – з 1326 до 3182 особи, або у 2,4 рази (Див. Табл. 2). У виборах 1928 р. їх кількість зменшилася, оскільки приватна торгівля згорталася, кустарі активно кооперувалися, а люди виборювали собі право обирати. Число позбавленців зменшилося на 26% (з 3182 до 2350 осіб). Утім, для наступних виборів запровадили нові більш жорсткі правила, і число позбавленців знову зросло майже до попередніх значень – 3112 осіб. Оскільки населення міста також збільшилось, то відносна частка позбавленців (10,1%) вже не досягла показників 1927 р. (11,8%), але очевидним було те, що за цю групу радянських маргіналів серйозно взялися.

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (січень 1937 р.) // Верховна рада України: веб-портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (Дата доступу: 01.12.2023)

¹⁸ Гонтар О. В. Вінницька міська рада... С. 68–69.

Табл. 2.

Позбавленці Вінниці, 1926–1929 рр.

Категорії	1926 ¹⁹	1927 ²⁰		1928 ²¹		1929 ²²
Торговці та посередники		2123	66,7%	1715	73,0%	
Кустарі		681	21,4%	219	9,3%	
Поліцейські та жандарми		109	3,4%	61	2,6%	
Службовці у Петлюри та гетьмана		71	2,2%	45	1,9%	
Служителі релігійного культу		38	1,2%	25	1,1%	
Засуджені		33	1,0%	19	0,8%	
Службовці білих армій		25	0,8%	21	0,9%	
Душевнохворі		18	0,6%	11	0,5%	
Поміщики		11	0,3%	9	0,4%	
Колишні бандити		3	0,1%	2	0,1%	
Інші		70	2,2%	223	9,5%	
Всього позбавленців	1326	3182	100%	2350	100%	3112
Всього виборців	26934	26907		29900 ²³		30940 ²⁴
% до числа виборців	4,9%	11,8%				

Структура позбавленців Вінниці свідчить про своєрідність міста. Найбільшу групу склали торговці та посередники – 66,7% у 1927 та 73,0% у 1928 р. Ця категорія позбавленців визначалась досить просто: фінінспектор передавав відомості про тих, хто брав торговий та промисловий патенти, у виборчком, і вони автоматично ставали позбавленцями. Високий показник цієї категорії абсолютно не свідчив про надзвичайний розвиток торгівлі у Вінниці, скоріше решта категорій була представлена малою кількістю представників. За наявними

відомостями в УСРР служителі релігійних культів склали 9,7% (1927) та 8,1% (1929) без членів родини, а у Вінниці, відповідно, 1,2% та 1,1% з членами родин. Значною була також різниця у категорії «засуджені»: в УСРР – 5,8% (1927) та 7,7% (1929), а у Вінниці – 1,0% та 0,8%, відповідно. Меншою, але помітною, була різниця у категорії «поліцейські» та «військові»: в УСРР – 7,1% (1927) та 6,9% (1929) без членів родини, а у Вінниці – 6,5% та 5,5%, відповідно, і з членами родин. (Див. табл. 2 та 3)

¹⁹ ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 21.

²⁰ Там само, арк. 52.

²¹ Передовиця // Робітничка газета. 1929. 26 січня; ДАВіО. Ф. Р-151, оп. 8, спр. 3, арк. 7–37.

²² У наявному архівному списку позбавленців міста, за яким проводились вибори на 1928 р., втрачено 1-й та 29-й аркуші, тому категорії позбавленців обраховано нами пропорційно до збереженої частини.

²³ Передовиця // Робітничка газета. 1929. 26 січ.

²⁴ Звіт Вінницької міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів з 1 квітня 1929 – 1 квітня 1930 р. Вінниця, 1930. С. 51. У джерелі вказано 30,94 тис. осіб.

Табл. 3.

Позбавленці УСРР, 1927, 1929 рр., %²⁵

Категорії	1927	1929
Особи, які використовують найману працю для отримання прибутків	10,8	11,4
Особи, які проживають на нетрудові доходи	5,2	5,3
Торгівці і посередники	15,2	14,5
Служителі релігійних культів та ченці	9,7	8,1
Колишні агенти поліції та інші	7,1	6,9
Засуджені	5,8	7,7
Члени родин у віці від 18 років, які знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчих прав	44,1	43,9
Інші	2,1	2,2
Всього	100,0	100,0

У Вінниці значну категорію складали ку-старі-одинаки, що було відгомонам місцевої ще дорадянської активності ремісничо-кустарного виробництва, найбільшого в губернії, але з посиленням тиску нової влади щодо кооперування одинаків залишалося все менше (з 21,4% у 1927 р. до 9,3% у 1928 р.). Дві категорії – «торговці» та «кустари» (88,1% у 1927 р. та 82,3% у 1928 р.) охоплювали більшість позбавленців, решта була представлена незначною кількістю осіб, що й свідчить про досить жорсткий політичний режим у місті – колишніх політичних ворогів було небагато. У регіоні, де ще кілька років тому панував повстанський рух, тепер у губернському центрі проживало лише 3 (1927 р.) та 2 (1929 р.) «колишніх бандита», а білогвардійців – 25 (1927 р.) та 21 (1929 р.) (Див. табл. 2).

Паралельно статистика тих, хто зумів відновити виборчі права, свідчить, що переслідування за політичними мотивами у Вінниці мало хиткі позиції. У 1927 р. зуміли відвоювати свій статус 21 (19,3%) поліцейський та жандарм, 14 (19,7%) «петлюрівців», 13 (52%) білогвардійців²⁶; у 1928 р. – 31 (50,8%) поліцейський та жандарм, 14 (31,1%) «петлюрівців», 9 (42,9%)

білогвардійців²⁷, тобто чіткої доведеності того, чим займалися ці люди у дорадянській період, не було, тому його можна було результативно заперечувати.

У 1928 р. серед засуджених виборчих прав позбавлялися люди, покарані за ст. 86 (опір окремих громадян представникам влади – лише 3 з 19 осіб), 113 (привласнення або розтрата службовою особою грошей, майна), 116 (служба підробка офіційних документів), 171 (сутенерство), 176 (хуліганство), 180 (крадіжка), 184 (розбій) Кримінального Кодексу УСРР²⁸, тобто політичних засуджених у Вінниці проживало дуже мало.

В архівній справі Вінницького окрвиборчкому 1929 р. серед розглянутих 168 скарг про поновлення виборчих прав лише одна стосувалася політичних категорій – «колишнього поліцейського»²⁹.

В аргументації позбавлення прав траплялися помилки або неточності, завдяки яким вдавалося повернути права, довести свою лояльність новій владі. Наприклад, у списку позбавленців виявлений «повітовий староста при гетьмані» Столяров Володимир Венедиктович, якого навіть

²⁵ Маркова С. Місцеві вибори ... С. 44–45.

²⁶ ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 52.

²⁷ Там само, оп. 8, спр. 3, арк. 7–37.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, спр. 2, арк. 125.

заарештовували у 1927 р., але швидко випустили, а нам і досі він невідомий як службовець за часів Гетьманату. А от губернського старосту за часів Української Держави Кисельова Сергія Івановича (1877–1937) у списках позбавленців не вдалося виявити. Спадковий дворянин, гайсинський повітовий предводитель дворянства, голова Гайсинського повітового земства Савастьянов Олександр Олександрович (1871–1947) спочатку потрапив до позбавленців, а потім довів своє право обирати. Каро Костянтин Феліксівич (1896 – після 1957), поручик імперської армії, також зумів обґрунтувати свою благонадійність.

Утім, далеко не завжди вдавалося довести свою правоту, особливо, коли у виборчкому були економічні аргументи.

Драматичною є історія колишнього приватного повіреного Костянтина Федоровича Ловіцького (1861–193?). У 1927 р. округовий виборчком позбавив його виборчих прав як колишнього власника кінотеатру (1911) та такого, хто має нетрудовий дохід із власного будинку. З 1921 р. він працював секретарем, діловодом округового суду, упродовж 1924–1927 рр. був оборонцем (адвокатом), тобто упродовж 7 років займався професійною та громадською роботою, був лояльним до радянської влади. З позбавленням виборчого права його виключили з колегії оборонців і він залишився без роботи. Він спробував оскаржити дії округового виборчкому у ВУЦВК, але марно³⁰. Показово, що він, адвокат, у зверненні просив про помилування, тобто в його очах статус позбавленця прирівнювався до арештанта / засудженого. Йому відмовили, оскільки у нього був власний будинок (вул. Дзержинського, 20), з якого отримував прибуток. За повідомленням К. Ф. Ловіцького, будинок приносив 135 руб. на рік, і родина з 5 осіб мала жити за ці гроші. Його нащадки нині переказують, що він помер на вулиці поряд зі своїм будинком, який врешті-решт у 1930-х рр. націоналізували, а молоду дружину з дитиною приютили її батьки.

Цей аргумент нерухомості, мабуть, був визначальним, оскільки у списках виборців роками був Адріанов Павло Олександрович (1855–193?),

колишній дійсний статський радник і власник 12-кімнатного будинку. А тепер він працював директором школи і жив в її приміщенні, тобто в очах виборчкому виглядав лояльним громадянином.

Економічні аргументи позбавлення складно було опротестувати навіть через роки. У лютому 1929 р. вінницький виборчком відмовив у скарзі Хуні Лайзаровичу Орлу, оскільки у 1923 р. упродовж 6 місяців він був валютчиком, і байдуже, що з того часу пройшло вже шість років.

Категорія колишніх підприємців, здавалось би, була прозорою для визначення. Цілком логічним було позбавлення прав колишнього власника готелю «Бель-Вю» Вольфа Райхера³¹ або кількох місцевих цегляних заводів Вольфа Лейбовича Марьяновського³², але паралельно Рудольф Іванович Котмел (1888–?), одині з колишніх співвласників пивоварного заводу «Слов'янський», зумів довести свою лояльність, повернути права у 1927 р.³³ (до речі, у списку він значився «поліцейським у Петлюри»³⁴, ким ніколи не був). Рудольф Іванович у цей час працював на своєму колишньому пивзаводі і жив на його території, отже, було добре відомо про його минуле. (І нерухомості він не мав.) А його колишній співвласник Фердинанд Фучек у списку позбавленців взагалі не виявлений, і його нащадки досі проживають у Вінниці. Так само серед позбавленців відсутні брати Гельбл, вінницькі забудовники і колишні власники прибуткових будинків, хоч Іось-Зіндель (1857–193?) мешкав у місті.

Загалом, розглядаючи списки виборців та позбавленців Вінниці, складно уникнути думки про випадковість і несправедливість рішень. З категорією «торговці» все було логічним, хоча чи можна вважати «соціально чужими» власників торгового патенту I розряду, тобто «торговку насінням із корзинки», чистильника взуття або офіціанта? Місто вкрай потребувало розширення асенізаційного господарства, але не мало фінансів, тому йому на допомогу приходили приватники, утім їх також позбавляли виборчих прав. У тому ж становищі опинялися вдови або розведені жінки. Наприклад, Вітович Олена Костянтинівна – вдова вінницького повітового

³⁰ Там само, арк. 70–88.

³¹ Там само, арк. 24.

³² Там само, спр. 3, арк. 26.

³³ Там само, спр. 1, арк. 122.

³⁴ Там само, спр. 3, арк. 20.

справника, начальника повітової Державної варти часів Гетьманату, та Мончинська Марія Іванівна (1883–?) – вдова начальника міської Державної варти (хоч у списку вона значилась як вдова поліцейського урядника).

Прикметною була географія розподілу позбавленців по місту. Хоча тодішні вибори проходили за виробничим принципом, але для працюючих не в державному секторі та літніх осіб також створювало дільниці. Так, на виборах 1928 р. на дільниці № 29 на 329 виборців було 12 осіб позбавленців³⁴, а от на дільниці № 3 – 86³⁶ (правами тут користувалося 199 осіб³⁷). Остання дільниця охоплювала вулиці Ленінградську, Короленко, Некрасова, Тімірязєва, тобто території, що прилягали до Центрального ринку. І тут проживало багато торговців із ринку, яких позбавили прав. Серед них переважали євреї – 75,6%, решта було представлено поодинокими представниками українців – 11, росіян – 8, поляків – 2. За віком вони склали такі групи: до 30-ти років – 27, 30-річні – 28, 40-річні – 15, 50-річні – 12, старші за 60 років – 4 особи. Цілком логічна ситуація, адже саме працездатне населення утримувало родини, тому шукало будь-якого способу заробітку. Хоч серед позбавленців цієї дільниці були «колишні», наприклад, купець, дружини поліцейських, але більшість із них мали торговий патент.

По дільниці № 4 позбавили прав 191 особу. Її специфіка полягала в тому, що знаходилася на околиці міста, охоплювала, серед іншого, старий вінницький куток «Кабанник», де традиційно обробляли свинячі туші, виготовляли ковбаси, торгували м'ясом, салом та м'ясною продукцією. Цей промисел представляли християни: українці – 19 осіб, поляки – 14, росіяни – 2. Для євреїв (72,8%) називалися різні причини позбавлення прав: торгівля, оренда, посередництво, домоволодіння більше встановлених норм, утримання за рахунок допомоги з Америки (2 літні особи), дрібне виробництво (капелюшна майстерня, пекарня). Кілька осіб (3) належали до службовців синагоги. Оскільки цей мікрорайон був близьким до психіатричної лікарні, то тут осіло кілька божевільних – 3, які за законодавством також позбавлялися прав. Глухоніма жінка (Круковська Матрьона Антонівна) теж не мала прав.

³⁵ Там само, спр. 1, арк. 27.

³⁶ Там само, арк. 88–90.

³⁷ Там само, арк. 95–104.

Загалом у територіальних дільницях, що охоплювали населення центральної частини міста, позбавленців було мало. А після 1929 р. із заборонаю проживати у державному та кооперативному житлі вони, якщо не мали власного будинку, вимушені були переїжджати у приватний сектор на окраїни та передмістя. Невипадково у 1930-х рр. поширеною адресою «колишніх» стали вулиці Старого міста. Так закріплювалося у міських мешканців уявлення про маргінальність цього мікрорайону. Паралельно влада добивалася гомогенізації населення у центральних районах, де його представники вимушені були дотримуватися нового радянського побуту та культури.

Отже, специфіка структури позбавленців Вінниці другої половини 1920-х рр. характеризується абсолютним пануванням категорії торговців та кустарів (між 82,3% та 88,1%) і незначним числом «політично-чужих». Прикордонний статус подільських територій ускладнював проживання політично ненадійних у місті. Атмосфера видавлювання з міста провокувала на додаткові їх пошуки серед містян, які залишалися. Численні невірні відомості про колишній соціальний та професійний статус людей, хиткі докази їхньої провини та нелояльності до радянської влади приводили до того, що громадяни доволі успішно боролися за відновлення своїх виборчих прав. Деяким категоріям позбавленців, наприклад, «білогвардійцям», вдавалося перемогти майже у половині оскаржень. Водночас економічні ознаки позбавлення були більш формалізованими та документально засвідченими, тому з ними боротися було складніше. Назагал складається враження, що економічний чинник саме через свою документну доказовість був зручним як для позбавлення, так і не позбавлення виборчих прав. І доволі часто відсутність власності (власного будинку) ставала визначальною для невизнання позбавленцем.

Спроба простежити подальшу долю позбавленців у репресіях 1930-х рр. продемонструвала, що цей статус не був обов'язковим показником для переслідування, або поки ми не маємо вичерпної інформації. За Національним банком репресованих України зі списку позбавленців 1928 р. репресовано 4 «поліцейських» з 61, 2 «петлюрівця та гетьманця» з 45, 1 білогвардієць з 21.

References

1. Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press. [in English].
2. Hontar, O. V. (1989). Vinnytsya'ska mis'ka rada u 20-ti roky: vybory, struktura ta sotsial'nyj sklad. Abstracts of Papers: 8-i Vinnyts'koi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii. Vinnytsia (pp. 68–69) [in Ukrainian].
3. Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936. *Journal of Modern History*, 1, 21–32. [in English].
4. Markova, S. (2011). Mistsevi vybory v USRR ta natsional'nykh respublikakh SRSR u 1927, 1929 rokakh: porivnial'nyj analiz. *Mandrivets' – Traveler*, 3, 44–48. [in Ukrainian].
5. Meshkovaia, S. (2013). Analiz normatyvno-pravovykh dokumentiv schodo radiatsiynykh hromadian, pozbavlenykh vyborchoho prava (1926–1930 rr.). *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Serii: Aktual'ni problemy istorii Ukrainy – Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute". Series: Actual problems of the history of Ukraine*. Kharkiv, (25), 78–85. [in Ukrainian].
6. Meshkovaia, S. I. (2012). Kharkiv's'iany-"pozbavlentsi" v roky novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.). *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Serii: Aktual'ni problemy istorii Ukrainy – Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute". Series: Actual problems of the history of Ukraine*, (65(971)), 42–51. [in Ukrainian].
7. Olijnyk, M. P. (2012). Dokumenty pro pozbavlennia vyborchykh prav iak dzherelo vyvchennia sotsial'no-politychnoi sytuatsii v roky nepu (na materialakh Podillia) [The documents about depriving of the election right as the source for the investigation of the social and political situation in the period of the New economic policy (on the bases of the Podillia materials)]. *Hurzhiiv's'ki istorychni chytannia – Gurzhiiv historical readings*, (5), 89–91. [in Ukrainian].
8. Starodubets', H., & Starodubets', V. (2019). "Pozbavlentsi" v sotsial'nij strukturi radiatsiynoho sela 1920-kh rokiv ["Pozbavlentsi" in the social structure of the Soviet village of the 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubyn's'koho Serii: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Vinnytsia, (27), 19–25. DOI: 10.31.652/2411-2143-2019-27-19-25 [in Ukrainian].
9. Starodubets', H., & Starodubets', V. (2018). Instytut "pozbavlentsiv" iak ob'ekt represyvnoi polityky bil'shovyts'koi vlady 1920-kh rokiv. *Podil's's'ka starovyna / Derzhavny arkhiv Khmel'nyts'koi oblasti. Khmel'nyts'kyj*, (3), 36–40. [in Ukrainian].
10. Yevsieieva, T. (2018). Tylove opolchennia iak strukturnyj pidrozdil u derzhavnij systemi pry-musovoi pratsi ta instrument orhanizatsii povsiakdennoho zhyttia «pozbavlentsiv» USRR (1920–1937 rr.) [Rear militia as a structural unit in the state system of unfree labour and an instrument for organizing the daily life of the “lishentsy” of the Ukrainian SSR (1920–1937)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 58–89. [in Ukrainian].